

УДК 340.12

Новікова С. О.

**ВПЛИВИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТ. НА ФОРМУВАННЯ ПОГЛЯДІВ
П. І. ПЕСТЕЛЯ І Н. М. МУРАВЬОВА НА ДЕРЖАВУ І ПРАВО**

Серед численних течій політико-правової думки, які з першої чверті ХІХ ст. прокладали собі шлях на теренах України, чільне місце займають погляди лідерів декабристів, сконцентровані і викладені в їх конституційних проектах. У «Руській Правді» П.І. Пестеля, «Конституції» Н.М. Муравйова й «Маніфесті» С.П. Трубецького знайшли своє відображення прогресивні для того часу ідеї влаштування державницького життя у суспільстві, організаційно-правові форми існування якого передбачалося влаштувати на модерних засадах. Без вивчення і врахування історичного досвіду вітчизняного конституціоналізму, всебічного аналізу процесів зародження, становлення, розвитку й еволюції політико- і державно-правових поглядів П.І. Пестеля й Н.М. Муравйова, їх бачення способів, видів, форм, засобів, використовуваних при організації державного життя картина розвитку політико-правових вчень на теренах України сприйматиметься неповною. У цій площині проблематика статті вбачається актуальною.

Як показує історіографічний аналіз, сьогодні в Україні відсутні цілісні дослідження, які б комплексно аналізували проблему становлення політико-правової і державницької доктрини декабристів. Вивчення доктрини декабризму в радянський період, позначене жорсткою для дослідників необхідністю аніскільки не виходити за рамки офіційного сприйняття і трактування сутності декабристських конституційних проектів, суттєво звужувало можливості повного розкриття того творчого потенціалу, який містився у доробку лідерів декабристського руху. Непересічними стали роботи М.В. Нечкіної, М.М. Дружиніна, О.В. Орлика. Велике значення для дослідження декабристського руху в Україні мають роботи Г.Я. Сергієнка, Г.Д. Казьмирчука, який дослідив різні історіографічні підходи до трактування ідей конституційного устрою держави в декабристських організаціях: саме Г.Казьмирчук розробив періодизацію декабристського руху і фактично є засновником українського декабристознавства [1].

Можливість використати набагато ширше коло джерел, ніж це було можливим ще п'ятнадцять років тому, зумовлює необхідність переосмислення вже усталених поглядів на формування конституційної доктрини декабристських ватажків, що і є предметом даної статті.

Безпосереднє формування поглядів лідерів декабристського руху значною мірою відбувалося під впливом європейської політико-правової думки другої половини ХVІІІ – початку ХІХ ст., яка досить багато уваги приділяла питанням державно-правового будівництва і проблемам перевлаштування суспільства, причинам і рушійним силам цих процесів, співвідношенню організованого й стихійного започат-

кувань у суспільному розвитку. Так, наприклад, Ф.Бродель зауважував, що можна з упевненістю говорити про те, що відродження європейської цивілізації в період пізнього Середньовіччя своїм походженням і *raison d'être* [франц. – сенсом існування. – С.Н.] зобов'язане, в першу чергу, нічому іншому, окрім як політичній анархії [2, с. 97.]. Мішель Монтень у своїх «Дослідах» критикував становий устрій сучасного йому суспільства, ідеалізуючи суспільство первісне, вказуючи, що «всі люди повинні бути рівні за своїм природним правом» [3, С. 297.]. Нікколо Макіавеллі, який за відомим визначенням К.Маркса, став одним з тих, хто «почав розглядати державу людськими очима і виводити природні закони з розуму і досвіду», виступаючи проти внутрішньодержавних розброду і розбрату, вважав найприйнятнішим шляхом подолання подібних явищ створення верстви заможного торгово-ремісничого населення, чиє володіння певною власністю утримувало б його від якихось непродуманих і неважених дій і вчинків [4, С. 171-173.] Подібну точку зору виказували Жан Боден у своїх «Шести книгах про державу» («*Les six de la République*») [5, с. 174-177.] та ін. Саме ці підходи фактично і послужили причиною докорінної зміни поглядів європейських мислителів на правопорядок, коли, як зауважував І.А. Ісаєв, «право утрачивает свое первоначальное значение сакральной данности и превращается в некое выражение «воли народа», «воли класса» и т.п. Священный символизм правовых норм тускнеет, сами правовые нормы становятся рутинными предписаниями глубинных и невидимых ... сил, стоящих за внешними фасадами политических и государственных конструкций» [6, с. 445].

У «Зошитах» Пестеля і в «Конституції» Муравйова відшукуються явні сліди поглядів Бодена про те, що держава не може встановлювати податки довільно; при цьому частина загального майна не може і не повинна бути дуже великою, оскільки «обычно наблюдается, что любой и каждый пренебрегает общими делами, если из них нельзя извлечь выгоды для себя» [7, с. 39.]. У жодному випадку не визнавав Ж.Боден і можливості повного майнового зрівнювання громадян, вважаючи, що чим менше в країні дуже бідних і дуже багатих, тим міцніше буде держава [8, с. 52.].

Визначальний вплив на формування основ світогляду декабристів справила і німецька державницька думка, своєрідність якої на рубежі XVIII-XIX ст.ст. визначалася специфікою розвитку суспільних відносин в Німеччині. Критично переосмисливши попередні політико-правові доктрини, німецькі філософи приступили до систематичної розробки методології теоретичного пізнання. Вперше проблеми специфіки законів, діючих в суспільстві, були поставлені у філософських концепціях І. Канта і р. Гегеля.

Згідно Канту, держава – це об'єднання безлічі людей, підлеглих правовим законам. Покликана гарантувати стійкий правопорядок, держава повинна будуватися на засадах суспільного договору і народного суверенітету.

Подібно Руссо, Кант вважав, що здійснення законодавчої влади народом виключає можливість ухвалення законів, що наділяють громадян нерівними правами. Уявлення мислителя про народний суверенітет разом з тим носили характер більш ніж помірний: пряме народоправство Руссо він замінює представництвом народу в парламенті і, притому, в такому, де депутатам лише іноді дозволяється відхилити

вимоги уряду. На додаток до цього Кант спробував, вслід за французькою Конституцією 1791 р., розділити громадян на «активних» і «пасивних» за ознакою господарської самостійності, але пізніше визнав теоретичну слабкість своїх аргументів.

Як ідеолог раннього лібералізму, Кант зводив діяльність держави до правового забезпечення індивідуальної свободи. «Під благом держави слід розуміти стан найбільшої узгодженості конституції з принципами права, до чого нас зобов'язує прагнути розум своїм категоричним імперативом». До завдань державної влади, вважав філософ, не входить турбота про щастя громадян. З цих позицій він виділяв у державі три головні органи – по виданню законів (парламент), їх виконанню (уряд) й охороні (суд). Ідеалом організації держави для нього слугувала система поділу і субординації властей.

У свою чергу даний принцип був покладений мислителем в основу розмежування форм держави на республіканську і деспотичну. «Республіканізм є державний принцип відділення виконавчої влади (уряду) від законодавчої; деспотизм – принцип самовладного виконання державних законів, даних ним самим».

Традиційній класифікації форм держави по числу правлячих осіб (на монархію, аристократію і демократію) Кант не надавав особливого значення, вважаючи її виразом букви, а не духу державного устрою. Згідно цієї концепції, монархія виявлялася республікою, якщо в ній був проведений поділ властей, і, навпаки, деспотією, якщо такий був відсутній.

Обговорюючи способи переходу до ідеальної держави, філософ категорично відкидав шлях насильницької революції. Правового стану суспільства, підкреслював він, неможливо досягти протиправними засобами. Кант закликав добиватися перетворень у державному устрої мирним шляхом, за допомогою поступових законодавчих реформ. Згідно Канту, право – це «совокупность условий, при которых произвол одного (лица) совместим с произволом другого с точки зрения всеобщего закона свободы» [9, с. 139].

Майбутній розвиток людства мислитель пов'язував з утворенням світової конфедерації правових республіканських держав. З цієї точки зору, його доктрина передбачила основну тенденцію політичного розвитку в ХІХ ст. – перехід до парламентських форм правління при збереженні інституту монархії.

Вчення Канта про право і державу, котре явило собою вищий ступінь у розвитку західноєвропейської юридичної думки ХVІІІ ст., стало першою крупною політико-правовою доктриною, створеною з урахуванням підсумків і під безпосереднім впливом Великої французької революції, й явилось однією із важливих складових в теоретичному обґрунтуванні політико-правової доктрини декабристів. Кантівські ідеї були сприйняті П.І. Пестелем і Н.М. Муравйовим, і зі своєрідністю, властивою особі кожного з них, одержали своє втілення в їх конституційних проектах.

Належне віддзеркалення у декабристських підходах до організації державно-правової матерії знайшло і вчення Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. Як відомо, право і державу філософ розглядав у вченні про об'єктивний дух. «Наука о праве есть часть философии. ... Предметом же данной науки является идея права – единство понятия права и осуществления этого понятия в действительности». Гегель вва-

жав, що «государство есть нечто разумное внутри себя» і слід «быть дальше всего от того, чтобы конструировать государство, каким оно должно быть...».

Близькою лідерам декабристів виявилася і точка зору Гегеля на те, що право і засновані на ньому закони «всегда по форме позитивны, установлены и даны верховной государственной властью», а «система права есть царство реализованной свободы».

Сприйнятими декабристами виявилися й ідеї про поділ суспільства за соціальною ознакою і про регулюючу роль держави в організації взаємостосунків у ньому. За Гегелем, громадянське суспільство ділиться на три стани: землевласницький (куди він включав дворян – власників майоратних володінь, і селянство), промисловий (до якого відносилися фабриканти, торговці і ремісники) і загальний (урядовці). Проте внаслідок відмінності інтересів індивідів, їх об'єднань, станів громадянське суспільство, не дивлячись на закони, що є в ньому, і суди, виявляється не здатним врегулювати виникаючі соціальні суперечності. Для цього воно повинне бути «впорядковане» політичною владою, що стоїть над ним, – державою. Гегель вважав, що соціальні антагонізми не можуть бути усунені одними правовими засобами, і пропонував розв'язати проблему суспільної згоди методами політики: заплутаність громадянського стану «може бути приведена в гармонію тільки за допомогою упорядкуючої його держави».

У вченні про державний устрій Гегель виступав на захист конституційної монархії і критикував ідеї демократії. Розумно влаштована держава, на його думку, має три влади: законодавчу, урядову і княжу. Окремі види влади повинні утворювати органічну, нерозривну єдність, вищим виразом якого служить влада монарха [10, с. 31, 42, 55, 67, 78, 81-94].

Вчення Гегеля справило величезний вплив на розвиток європейської політико-правової думки і на формування поглядів лідерів декабристів на державу, право і шляхи їх перетворення, а положення, що містяться в ньому, послужили теоретичною основою і дали могутній поштовх розвитку ліберальних і радикальних концепцій, у тому числі й декабризму.

Слід, проте, зауважити, що суттєвий вплив на формування поглядів лідерів декабристів справляли також вчення інших видних представників європейської політико-правової думки.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. низка мислителів виступила із засудженням Французької революції. Найвідомішим серед них був Жозеф де Местр, який вважав, що революція – це божа кара, котра зруйнувала весь політичний порядок, перекутила етичні закони. Франція потрапила до рук лиходіїв, що встановили в ній найстрашніший гніт, який тільки знала історія. Революція приречена на безплідність, стверджував де Местр, міцним може бути лише те, що засноване на божественному започаткуванні; історія свідчить, що революції завжди спричиняють набагато більше зло, ніж те, яке вони хотіли виправити.

Особливо де Местр критикував переконання у всесиллі розумного законодавства. Людина, писав він, не може скласти конституцію так само, як не може скласти мову. Вона не може створити навіть комаху або билинку, але уявляє, що вона є джерелом верховної влади, і починає творити конституції. Письмові конституції,

вважав де Местр, лише утверджують ті права, які вже існують. В англійській конституції більшість положень ніде не записано – вона полягає в суспільному дусі і тому діє. У Конституції США міцним є лише те, що успадковане від предків. І на-впаки, все нове, встановлене загальною нарадою людей, приречене на погибель. Справжні конституції, писав де Местр, складаються історично, з непомітних зачатків, з елементів, що містяться у звичаях і характері народу. Всі конституції закріплюють той або інший ступінь свободи, причому народи одержують свободи більше або менше залежно від їх потреб. Зміна потреб народів веде до зміни конституцій згідно тій частці свободи, яку вони мають.

Аналогічні ідеї містилися у творах французького політичного діяча віконта де Бональда, який писав, що закони людських суспільств витікають з природи людини взагалі, через що політичні спільноти можуть мати тільки один природний устрій. Природним устроєм суспільства, заснованого на природі речей, за твердженням Бональда, є монархія. Її прообраз є й основний його елемент – сім'я. Монарх направляє загальну силу відповідно до загальної волі. Коли ж скоро суспільна воля є єдиною, то і влада не може бути розділена.

Із засудженням Французької революції виступав й англійський парламентарій і публіцист Едмунд Берк, який побачив у цій революції загрозу для Англії. Його книга «Роздуми про французьку революцію» (1790 р.) отримала широку популярність. Берк різко критикував Декларацію прав людини і громадянина, яка проголосила рівність всіх людей перед законом. Люди не є рівними, і це визнається суспільством, в якому неминуха соціальна і політична нерівність. Права людини, вважав Берк, потрібно виводити не з уявлень про абстрактну людину, а з реально існуючої громади і держави.

Ідеї Берка, якими захоплювалися де Местр і де Бональд, теж у певній їх частині були сприйняті декабристами.

Ідеологи ж французького лібералізму, наприклад, Бенжамен Констан, основну увагу надавали обґрунтуванню «індивідуальних прав і свобод», необхідних для розвитку капіталізму. Небезпеку для свободи Констан убачав в революційних теоріях народного суверенітету. «Під свободою, – писав Констан, – я розумію торжество особи над владою, охочою управляти за допомогою насильства, і над масами, що пред'являють з боку більшості право на підпорядкування собі меншини».

Констан піддавав критиці теорії Руссо й інших прихильників народного суверенітету, які ототожнили свободу з владою. Проте ж необмежена влада народу, на думку Констан, небезпечна для індивідуальної свободи; в період якобінської диктатури і терору виявилось, що необмежений народний суверенітет небезпечний не менше, ніж суверенітет абсолютного монарха. «Якщо суверенітет не обмежений, – затверджував Констан, – немає ніякого засобу створити безпеку для індивідів... Суверенітет народу не безмежний, він обмежений тими межами, які йому ставлять справедливість і права індивіда».

Виходячи з цього, Констан по-новому ставить питання про форму правління. Він засуджує будь-яку форму держави, де існує «надмірний ступінь влади» й відсутні гарантії індивідуальної свободи. Такими гарантіями, писав Констан, є розділення і рівновага властей.

Такі розділення і рівновагу властей Констан зображав наступним чином. У конституційній монархії повинна існувати «нейтральна влада» в особі глави держави. Констан не згоден з Монтеск'є, який вважав монарха лише главою виконавчої влади. Монарх, за Констаном, бере участь у всіх владах, попереджає конфлікти між ними, забезпечує їх узгоджену діяльність. Йому належать право вето, розпуску виборної палати, він призначає членів спадкової палати перів, здійснює право помилування. Король, писав Констан, «як би парить над людськими хвилюваннями, утворюючи якусь сферу величі і неупередженості», він не має ніяких інтересів «окрім інтересів охорони порядку і свободи». Влада виконавча здійснюється міністрами, відповідальними перед парламентом.

Теорія Б.Констана, викладена в його «Курсі конституційної політики», довгий час була загальновизнаною доктриною лібералізму й справила значний вплив на складання поглядів лідерів декабристів на державно-правовий устрій країни.

В Англії цього періоду своєрідну концепцію права і держави розробляв Ієремія Бентам, який докладно критикував французьку Декларацію прав людини і громадянина 1789 р., стверджуючи, що ідея прав особи веде до обґрунтування анархії, опору державній владі. Право, що протиставляється закону, «є найбільшим ворогом розуму і найстрашнішим руйнівником уряду». За реальне право Бентам визнавав лише те, яке було встановлене державою. Мислитель доходив висновку, що закон сам по собі є злом, оскільки він пов'язаний із застосуванням покарання; крім того, при його здійсненні можливі помилки: «Кожен закон є порушення свободи». Проте, закон – зло неминуче, бо без нього неможливо забезпечити безпеку.

Бентам ратував за реформу права, його кодифікацію, відміну ряду феодальних інститутів, за вдосконалення системи покарань, надавав значної уваги питанням процесу, теорії доказів тощо. Зі своїми проектами він звертався до урядів Англії, Франції, Росії, Іспанії, США й інших країн. Праці Бентама серйозно вплинули на розвиток європейської політико-правової ідеології XIX століття: його навіть називали «Ньютоном законодавства». Декабристами ці погляди були сприйняті і знайшли своє відображення у розроблених ними конституційних проектах.

Ще одним із джерел формування політико-правової доктрини декабризму стали соціалістичні вчення кінця XVIII – початку XIX ст., уособлювані іменами Шарля Фур'є, Клода Анрі де Сен-Симона і Роберта Оуена. Теорії соціалістів XIX ст. містили нові ідеї, що відрізняли їх від попередніх доктрин. Так, більшість соціалістів надавала великого значення промислового перевороту: Оуен підкреслював, що запровадження машин у виробництво створило в Англії (й у всьому світі) абсолютно нове суспільство та підготувало умови переходу до ладу комун (асоціацій); Фур'є писав, що за допомогою великого виробництва людство могло б оминати найзлочасніші періоди своєї історії, набагато швидше перейшовши до вищих етапів розвитку; теорія Сен-Симона була заснована на ідеї розвитку економіки: він прагнув створити соціальну науку, подібну фізиці; вивченню закономірностей історії великого значення надавав Фур'є, який розробив оригінальну концепцію суспільного розвитку; свою систему Оуен оцінював як важливе наукове відкриття, засноване на вивченні сучасного суспільства та його передісторії.

В той же час було і немало прихильників соціалізму, котрі вбачали у ньому здійснення не «науки», а заповідей Христа або ж приписів загальнолюдської моралі чи здорового глузду. Всі соціалісти початку XIX ст. підкреслювали поділ суспільства на класи, їх протиріччя і боротьбу.

Уявлення соціалістів початку XIX ст. про сучасну і майбутню державу, а також про її роль у переході до ідеального суспільства були дуже різноманітними. Надаючи головної увагу соціальним проблемам, значна частина теоретиків соціалізму ставилася негативно або байдуже до політики, держави і права. Тому, як на наш погляд, уявляється достатньо обґрунтованим висновок про те, що з власне соціалістичних вчень лідери декабристів, розробляючи свої політико-правові доктрини, запозичили не так вже і багато.

Підводячи підсумок викладеному, представляється можливим зробити висновок про те, що європейська політико-правова думка, яка одержала свій вираз і конкретне втілення у суспільно-політичних рухах кінця XVIII – початку XIX ст., зіграла достатньо виразну роль у формуванні поглядів лідерів декабристського руху, систематизованих і сформульованих ними в своїх подальших конституційних проектах.

Література

1. Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів. Історіографічні дослідження. 1917-1990 рр. – К., 1991; Казьмирчук Г., Латиш Ю. Українське декабристознавство. – К., 2002 и др.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм: У 3-х т. / Пер. з франц. – Т.2. – К.: Основи, 1996.
3. Монтень М. Опыты: В 2-х кн. – Кн.2. – М.: Мысль, 1960.
4. Антология мировой философии. – Т.2. – М.: Мысль, 1970.
5. Антология мировой философии. – Т.2. – М.: Мысль, 1970.
6. Исаев И.А. Politica hermética: скрытые аспекты власти. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Юрист, 2003.
7. Агабеков Г.Б. Жан Бодэн – основатель концепции государственного суверенитета // Вестник ИНИОН. – М., 1990.
8. Богуславский В. М. У истоков французского атеизма и материализма. – М.: Мысль, 1964.
9. Кант И. Сочинения. – М.: Мысль, 1967. – Т. 4. – Ч. 2.
10. Гегель Г.В.Ф. Философия права: Пер. с нем. / Ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц; авт. вступ. статьи и примеч. В.С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990.

Надійшла до редакції: 01.11.2005 р.